

HOOFDSTUK 3

FATUM

1 Inleiding

Hoofts *Geeraerd van Velsen*, waarin een belangrijke episode uit de dertiende-eeuwse Hollandse geschiedenis gedramatiseerd wordt, opent met een lange monoloog waarin Machtelt van Velsen zich vol treurnis tot het publiek wendt. Zij is op smadelijke wijze verkracht door Floris V (1256 – 1296), toen deze niet lang daarvoor onder valse voorwendselen in haar privévertrekken was doorgedrongen. Nu zit de onteerde vrouw alleen op het Muiderslot en wacht op haar echtgenoot, de titelheld van het drama, die is uitgereden om de Hollandse graaf voor zijn lage daad ter verantwoording te roepen. (*Afbeelding 3*) De klacht die Machtelt van Velsen in de mond neemt, herinnert aan de verzuchtingen van zo veel andere personages uit de eerste twee decennia van de zeventiende eeuw die hun geluk om welke reden dan ook in het tegendeel zien omslaan (*Geeraerd van Velsen*, v. 7-12):

Ghekomen ist soo ver, (helaes!) met my, wien (in
Het bloeyen van mijn jeuchdt, en 't weder, dat mijn min
Soo minnelijck toeloech*, al hadd het min ghedraghen)**
De blixem schielijck heeft en onvoorsiens gheslaghen,
Versengt, verdort, en neerghesmeeten in het slick,
Tot een uytveechsel snoodt***, op eenen ooghenblick!

[* toelachte; ** als was het zelf verliefd; *** verachtelijke, nietswaardige persoon]

Voor Machtelt van Velsen kwam haar val volstrekt onverwacht en voltrok deze zich sneller dan iemand het zich vooraf had kunnen voorstellen. Op precies dezelfde wijze beoordelen bijvoorbeeld Bredero's Aartse Diana en Costers Hecuba hun droevige levenslot: het diende zich in hun ogen niet minder plotseling aan en veranderde de situatie eveneens als in een oogwenk.¹ Toch is er een opmerkelijk onderscheid. Beroepen de laatste twee zich namelijk op de willekeur van de Fortuin, Machtelt van Velsen introduceert kort na het zojuist aangehaalde citaat een nieuw begrip: het Noodlot of *Fatum*.² Op die manier ligt in haar woorden de suggestie besloten dat hetgeen haar overkomen is, van tevoren eigenlijk al vaststond en welbeschouwd onvermijdelijk was. Zo ook is in de optiek van Machtelt van Velsen de duur van haar leed voorbestemd. Er zal namelijk eerst een einde aan komen wanneer het Noodlot haar toestaat vergetelheid in de dood te vinden. Deze gedachtengang vindt men terug in een passage, waarin de gebroken vrouw uiteenzet hoe zij terneergeslagen door schaamte het daglicht niet meer verdraagt en alleen nog naar de beschutting van de duisternis verlangt. Mocht het, zo verzucht ze, tijdens de jaren die haar nog te wachten staan toch altijd donker blijven (*Geeraerd van Velsen*, v. 27-32):

[...] dan dunckt my droeve Vrouw,
Dat het benauwt ghemoedt lichtenis* voelen souw:
Oft waer** dit levend' lijck ghemetst**, met dicke muyren
In onderaerdsche tomb' om d'ongheluckighe' uyren
Te brengen aen een eyndt, en d'overmaet van tijdt,***
Die 't straffe**** noodtlot my weyghert te schelden quijt.

¹ Zie bijvoorbeeld de citaten in hfst. II.3, p. ... **INTERNE VERWIJZING**

² Een goede inleiding tot het *Fatum*-begrip biedt Pauly-Wissowa, dl. XII, s.v. *Fatum*, kol. 2047-2051.

[* verlichting; ** waer [...] ghemetst: mocht ingemetseld zijn; *** de nog resterende levenstijd; **** harde]

Het begrip Noodlot zoekt men tevergeefs bij de beide vakbroeders van Hooft die naast hem in Deel I van deze studie centraal staan. Bezieet men vervolgens Hoofts oeuvre, dan kan bovendien vastgesteld worden dat het *Fatum* in zijn eerste drie drama's niet figureert en slechts voorkomt in *Geeraerd van Velsen* en *Baeto, oft óórsprong der Hóllanderen*. In dit laatste treurspel, dat eveneens een 'vaderlandse' thematiek heeft, staat het gedwongen vertrek van de titelheld, de stamvader van de Batavieren, uit zijn geboorteland centraal. Baeto en diens medestanders zien hun ballingschap als een onontkoombare, als een door het Noodlot verordonneerde aangelegenheid. Zo neemt de Rei van Joffróuwen afscheid van de achterblijvende familieleden met de woorden (*Baeto*, v. 1246-1250):

Ons' vreughd wy pleghen* te brengen by een.**
Nu is 't vergaren ons afgesneên.
Het nóódlot ons scheidt
Van u, en leidt,
Wie weet waar heen?

[* plachten; ** delen]

Een vergelijkbare onzekerheid ten aanzien van de plaats waar zij als vluchtelingen uiteindelijk een veilig onderkomen zullen vinden, kan men bij Baeto waarnemen. Anderzijds gaat hij er op het bewuste moment, kort voor de eigenlijke aftocht, van uit dat in de bepalingen van het *Fatum* reeds is vastgelegd waar hij uiteindelijk met de zijnen zal belanden. Vanuit die wetenschap richt hij zich als volgt tot degenen, die nog twijfelen of zij hem al dan niet op zijn lange weg zullen vergezellen (*Baeto*, v. 1004-1008):

Wie zyn geluck by 't onz' getróóst is op te zetten,
En aan te gaen een' reis, om neêr te slaan* ter steê,
Daar 't zy des nóódlóts wil ons te beleenen** meê:
Die gae, beweegh de zyn'***, en daatlyck schick zyn' zaken,
Om zich te mywaart, en ons vóórt op wegh te maken.

[* te vestigen; ** begiftigen; *** hale de zijnen over]

Het valt in *Geeraerd van Velsen* en *Baeto* niet alleen op dat met het Noodlot een bovenmenselijke instantie ten tonele wordt gevoerd die Hooft tot dan toe ongenoemd had gelaten, tevens kan geconstateerd worden dat de rol van *Fortuna* in deze twee drama's goeddeels is uitgespeeld. Nog maar hoogst zelden refereren de personages aan de Fortuin, terwijl ook koorpartijen – die zo typerend zijn voor de jonge Hooft, maar bijvoorbeeld ook voor Bredero – waarin de wisselvalligheid van het bestaan in het licht van de grillige Fortuin wordt uitgelegd, ten enenmale ontbreken. Daarvoor in de plaats wijzen de *dramatis personae* dus op de beschikkingen van het Noodlot. Maar dit is niet de enige hogere macht die zich aandient, want keer op keer betrekken de toneelkarakters ook de *Providentia Dei* in hun overwegingen. Zo spreekt Machtelt van Velsen in de openingsmonoloog van Hoofts voorlaatste treurspel direct tot God en roept Hem op Zijn ogen op haar te slaan (*Geeraerd van Velsen*, v. 111-121):

Och slaetse, slaetse doch met een beweeghen* teer,
O Vader goedt, nu eens ten langhen laetsten neer,
Op dese' ellendighe gheschende' onteerde vrouwe,
Die t'eenemael, helaes! ghedompelt leydt in rouwe,
Dien ramp volcht als haer schim**, dien aenhangt eenen klis***
Van swaericheên, daer gheen doorredden aen en is.

En naedemael**** 't niet is uw goddelijcke wille
Dat ick van desen val erryse', oft opwaerts tille
Het overlaeden hoofdt, en beure' het door mijn quael;
Soo gundt my dat de doodt het voorts heel onderhael, *****
En met haer killende' handt dees weenende' ooghen luycke.

[* medelijden; ** schaduw; *** onontwarbare knoop; **** aangezien; ***** achterhale]

Opnieuw blijkt hier dat het kwalijk gesteld is met Machtelt van Velsen. De rampspoed van het leven doet haar naar de dood verlangen en expliciet spreekt zij de hoop uit dat God met haar stervenswens zal instemmen. Op deze plaats openbaart zich een cruciaal probleem, want wordt het tijdstip van Machtelts dood nu door het Noodlot bepaald, zoals in een eerdere *passus* gesuggereerd werd, of ligt die beslissing bij de Voorzienigheid Gods? Hoe verhouden zich met andere woorden de 'Goddelijcke wille' en het *Fatum* ten opzichte van elkaar? Deze vraag behoeft eerst een antwoord voordat nader bezien kan worden in hoeverre het Noodlot, dat zo'n opvallende rol in *Geeraerdt van Velsen* en *Baeto* speelt, doorwerkt in het handelingsverloop van deze drama's. Daartoe zullen in de volgende paragraaf enkele uiteenlopende visies op het *Fatum* besproken worden, waarbij de denkbeelden van de Stoa het vertrekpunt vormen.

2 **Fatum Verum**

In het wereldbeeld van de stoïcijnen is in laatste instantie geen plaats voor toeval. Zij redeneren dat er niets zomaar voorvalt, maar dat alles een bepaalde oorzaak heeft. Ook aan iedere oorzaak ligt weer een oorzaak ten grondslag, zodat men in feite kan spreken van een oneindige, eeuwige reeks van oorzaken, de zogenaamde *series causarum*.³ Men stelt zich die voor als een levend organisme, waarvan alle lidmaten direct met elkaar in verbinding staan en op elkaar reageren. Verandert er in het ene lid iets, dan zullen zich ook in de andere leden bepaalde veranderingen voordoen. Bekendheid geniet in deze context vooral een passage uit *De divinatione* [Over het voorspellen van de toekomst] (44 v. Chr.) van Marcus Tullius Cicero. Deze omschrijft de loop der dingen als: 'een ordelijke aaneenschakeling van oorzaken, omdat een oorzaak, die met andere oorzaken verbonden is, automatisch een bepaald effect teweegbrengt'.⁴

De Stoa veronderstelt dat de wijze waarop de afzonderlijke oorzaken in elkaar grijpen, de manier waarop anders gezegd de losse schakels van de keten van oorzaak en gevolg aan elkaar gesmeed zijn, vooraf is vastgelegd. Daaruit volgt dat wat er ook gebeurt in feite op noodzaak (*necessitas*) berust, omdat ieder voorval, iedere ontwikkeling een vaste, op voorhand bekende positie in de *series causarum* inneemt. Daaraan kan en mag niet getornd worden, want op de bewuste plaats fungeert een bepaald voorval noodzakelijkerwijze als de oorzaak van een daarop volgende ontwikkeling. In uiterste consequentie dient de geregelde opeenvolging van oorzaak en gevolg een hoger doel, dat door de denkers van de Stoa doorgaans met de instandhouding van het universum gelijkgesteld wordt.⁵ In die zin is hun wereldvoorstelling dan ook teleologisch, want finaal gestructureerd.

Een immanente causaliteit en de onafwendbare, doelgerichte voortgang der gebeurtenissen maken zodoende de kern van de stoïcijnse wereldbeschouwing uit. De Stoa hanteert in dat verband de synonieme begrippen *Heimarmene* of *Fatum*, die in hun meest strikte uitleg een onherroepelijk determinisme behelzen.⁶ Voor de individuele mens betekent het stoïcijnse fatalisme enerzijds dat zijn verdere levensloop reeds bij de geboorte vaststaat,

³ Zie bijvoorbeeld RAC, dl. VII, s.v. *Fatum-Heimarmene*, kol. 539-544. Zie ook Pohlenz 1978-1980, dl. I, p. 101-106; Sandbach 1975, p. 101-108.

⁴ Cicero 1991, p. 124: 'Ordinem seriemque causarum, cum caesae causa nexa rem ex se gignat.'

⁵ Vergelijk Sandbach 1975, p. 101-102.

⁶ Vergelijk Gould 1974, *passim*. Zie in dit verband ook LThK, dl. III, s.v. *Determinismus*, kol. 40.

anderzijds echter, dat hij daar persoonlijk bitter weinig zekerheid aan kan ontlenen. Het is de menselijke geest namelijk niet gegeven het gecompliceerde patroon van oorzaak en gevolg te doorgronden, zodat de toekomst principieel in het duister gehuld blijft. In veel stoïcijnse teksten wordt de *condition humaine* verduidelijkt met het beeld van de levensdraad die door de drie *Parcen* of Schikgodinnen – te weten: Klotho, Lachesis en Atropos – gesponnen wordt.⁷ Het werk van Klotho, die de levensdraad opzet, roept eigenlijk geen vragen op, want iedereen kent het tijdstip van zijn eigen geboorte. De inspanningen van Lachesis, die de draad langer en langer spint, kan de mens volgen van zijn geboorte tot het heden. Wat zij echter met hem voorheeft, hoe lang zij met andere woorden de levensdraad zal spinnen, blijft in nevelen gehuld. Daarover beslist namelijk als derde en laatste Atropos, die de draad uiteindelijk zal afspinnen en aldus het uur van iemands dood vaststelt.

De stoïcijnse voorstelling van het *Fatum* heeft aanleiding gegeven tot veel discussie, waarbij steeds weer dezelfde twee vraagstukken op de voorgrond traden. In de eerste plaats speelt het probleem in hoeverre de mens zélf nog in staat is beslissingen te nemen in een wereld die klaarblijkelijk door een allesbepalend Noodlot beheerst wordt. Kan hij nog eigen keuzes maken, of is hij in zijn doen en laten uitsluitend gebonden aan de verordeningen van het *Fatum*? Dit vraagstuk moet op dit moment blijven rusten, omdat de problematiek van de menselijke wilsvrijheid niet of nauwelijks door Hooft, Bredero en Coster gethematiseerd wordt. In latere hoofdstukken evenwel – wanneer toneeldichters de revue passeren die de menselijke vrijheid van handelen als zodanig ter discussie stellen – zal de kwestie van de vrije wil, het *liberum arbitrium*, diepgaand aan de orde gesteld worden.⁸ Een tweede constante in het debat over de stoïcijnse Noodlotsfilosofie betreft de precieze status van het *Fatum* en in samenhang daarmee de eigenlijke positie van de goden. Moet het Noodlot gezien worden als een onpersoonlijke, metafysische macht waaraan zelfs de goden moeten gehoorzamen, of is het juist zo dat de wil der goden in uiterste consequentie beslissend is voor de condities van het *Fatum*?

Deze laatste vraag valt niet zonder meer te beantwoorden. Doorgaans krijgt men de indruk dat de Stoa het Noodlot ondergeschikt maakt, of ten minste op hetzelfde plan stelt als de wilsbeschikkingen der goden.⁹ Zonder al te veel moeite echter vindt men ook tekstpassages die het primaat juist bij het *Fatum* lijken te leggen. Min of meer berucht is een fragment uit Seneca's *De providentia* [Over de voorzienigheid] (63/64 n. Chr.), waar met zoveel woorden gesteld wordt dat ook de goden aan de leiband van het Noodlot lopen: 'Dezelfde noodzakelijkheid bindt ook de goden, een onherroepelijke loop voert het menselijke en het goddelijke gelijkelijk mee. De schepper en bestuurder aller dingen heeft eens het Noodlot ingesteld maar volgt het thans. Altijd gehoorzaamt hij, eenmaal beval hij.'¹⁰

In deze formulering geldt de godheid weliswaar nog als *auctor intellectualis* van het Noodlot, maar tegelijkertijd is er slechts een secundaire rol voor hem weggelegd wanneer het continuüm van het *Fatum* eenmaal een aanvang genomen heeft. Van goddelijke soevereiniteit kan op die manier geen sprake meer zijn, eenvoudig omdat de eventuele interventies van de 'schepper en bestuurder aller dingen' door een klaarblijkelijk machtiger instantie zijn voorgeschreven. Het wekt tegen de achtergrond van de diffuse machtsverhoudingen tussen Noodlot en het goddelijke domein geen verbazing, dat het *Fatum*-concept in de vroeg-christelijke tijd als buitengewoon problematisch ervaren werd. Zo pleit er in de ogen van

⁷ Vergelijk Pauly-Wissowa, dl. XV, s.v. *Moirā*, kol. 2449-2497. Zie ook Pasternack 1971, p. 103-104.

⁸ Zie in het bijzonder hfst. V, *passim*; hfst. VII, *passim*; hfst. IX, *passim*. **INTERNE VERWIJZING**

⁹ Vergelijk Beuth 1990, p. 82-83; Pohlenz 1978-1980, dl. I, p. 102.

¹⁰ Seneca 1995, p. 44. De vertaling van dit fragment stamt uit de vertaling van Lipsius' *De constantia* door Schrijvers (Lipsius 1983, p. 74). Lipsius refereert aan deze Seneca-passus om aan te tonen dat de Stoa er inderdaad nogal eens toe lijkt te neigen de goden een al te bescheiden plaats in het wereldbestel toe te wijzen. In de meest recente integrale vertaling van *De providentia* luidt de vertaling van de passage als volgt (Seneca 1996, p. 48): 'Onherroepelijk voert de loop [der gebeurtenissen] mensen en goden zonder onderscheid mee. De schepper aller dingen, die richting geeft, heeft de lotsbeschikkingen weliswaar zelf genoteerd, maar hij volgt ze; hij gehoorzaamt altijd, hij beval slechts één keer.'

Augustinus veel voor maar helemaal van het gebruik van de term *Fatum* af te zien. In *De civitate Dei* stelt hij zich namelijk op het standpunt dat iedere verwijzing naar het Noodlot slechts verwarring sticht, omdat het wereldgebeuren uiteindelijk slechts op de Voorzienigheid Gods teruggevoerd kan en mag worden.¹¹

Voor het zeventiende-eeuwse denken over het Noodlot zijn twee bronnen – die in de voorgaande hoofdstukken reeds geïntroduceerd zijn – van algemeen belang. In de eerste plaats is daar Boethius' *De consolatione philosophiae*, het laat-klassieke geschrift dat aan het einde van de zestiende eeuw brede bekendheid genoot. Daarnaast is Lipsius' *De constantia in publicis malis* met het oog op de begripsbepaling en het veronderstelde functioneren van het *Fatum* van nauwelijks te overschatten betekenis. Legt men in eerste instantie het oor bij Boethius te luisteren, dan valt al snel op dat in de optiek van deze auteur *Fatum* en *Providentia Dei* elkaar over en weer zeker niet uitsluiten.¹² De loop der dingen vindt juist een verklaring in de harmonieuze samenwerking van deze twee machten, die als zelfstandig opererende grootheden aangemerkt moeten worden. Wél is er volgens Boethius sprake van een duidelijke hiërarchie en taakverdeling. In welke betrekking Noodlot en Voorzienigheid Gods tot elkaar staan, wordt in Boek IV van *De consolatione philosophiae* aan de orde gesteld. Om te beginnen is er een principieel onderscheid tussen beide, zoals blijkt in het volgende fragment – waarin het Noodlot wordt aangeduid met de term 'nóódschicking' – naar de Boethius-vertaling van Coornhert:

Dat nu deze twe verscheyden [verschillend] zyn, zal lichtelyck blycken, zó iemand haarder beyder krachte met zynen ghemoede aanschout. Want de Voorzienicheid is zelf de Gódylycke redene, wezende inden oppersten Prince [vorst] alder dingen, die alle dingen schickt: maar de Nóódschicking is de beleding [ordening] inde beweeghlycke dingen wezende, waar door de Voorzienicheyd elcke ding met zyne schickingen te zamen voeght.¹³

In dit citaat wordt de redenering toegespitst op het verschil tussen enerzijds 'de Gódylycke redene' (*divina ratio*), de wijsheid Gods als het onderscheidende aspect van Zijn Voorzienigheid, en anderzijds 'de beleding inde beweeghlycke dingen' (*inhaerens rebus mobilibus dispositio*), de noodzakelijke en door God gewilde ordening zoals die zich in het aardse bestaan feitelijk manifesteert. De centrale gedachte is dat God het al op afstand en vanuit een buitentijdelijke dimensie bestiert, terwijl de eigenlijke tenuitvoerlegging van Zijn vooraf getroffen wilsbeschikking voor rekening van het *Fatum* komt: 'de Nóódschicking voert alle byzondere dingen ter beweging, ende deylt elck uyt na huere plaats, ghedaanten ende tyden.'¹⁴ Dit proces wordt vergeleken met de totstandkoming van een materieel object. Voordat een handwerksman aan een project begint, vormt hij zich een duidelijk beeld van het beoogde resultaat. Pas wanneer hij precies weet wat hem voor ogen staat, begint hij volgens een van tevoren opgestelde tijdsplanning met de eigenlijke werkzaamheden.¹⁵ Op overeenkomstige wijze

¹¹ Zie RAC, dl. VII, s.v. *Fatum-Heimarmene*, kol. 616-621. Vergelijk ook Pasternack 1971, p. 111.

¹² Vergelijk RAC, dl. VII, s.v. *Fatum-Heimarmene*, kol. 623-626. Zie ook Pasternack 1971, p. 110; Schings 1966, p. 209-210.

¹³ Boethius 1945, p. 154. In de recente vertaling van Brouwer luidt deze passage aldus (Boethius 1990, p. 162): 'Dat daar verschil tussen is, valt gemakkelijk in te zien als men zich de betekenis van beide termen voor de geest haalt; van voorzienigheid spreken we immers wanneer we doelen op de goddelijke rede zelf, die gefundeerd is in het heersende beginsel van al het bestaande en het universum ordent. *Fatum* echter noemen we die ordening zelf, voor zover die inherent is aan al wat beweegt en verandert en het middel is waarmee de voorzienigheid alles zijn plaats toewijst in haar plan.'

¹⁴ Boethius 1945, p. 154-155. Vergelijk de vertaling van Brouwer (Boethius 1990, p. 163): 'het fatum regelt de beweging van de individuele zijnden, verdeeld als ze zijn naar plaats, kenmerk en tijdstip.'

¹⁵ Vergelijk Boethius 1990, p. 163: 'Zoals immers een handwerksman vooraf een geestelijke notie heeft van de vorm van het te vervaardigen produkt en op grond daarvan het werk uitvoert, en zoals hij datgene wat hem enkelvoudig en in één visie voor ogen stond door de verscheidene stadia van de opeenvolging in de tijd heenvoert, zo legt God door zijn *voorzienigheid* een enkelvoudige en bestendige orde op aan het werk van zijn

moet men zich de samenwerking tussen de *Providentia Dei* en het *Fatum* voorstellen: God is de onafhankelijke auteur van het draaiboek van de wereld, terwijl het Noodlot de regisseur is die dit draaiboek in Zijn opdracht ten uitvoer legt.

Men kan op deze manier een ondubbelzinnige afhankelijkheidsrelatie tussen *Fatum* en Voorzienigheid Gods constateren, die door Boethius ook meermaals als zodanig onder woorden gebracht wordt: 'de vóórtgħang vande nóódschicking komt vóórt uyt de eenvuldicheid des voorzichtigheids.'¹⁶ Zoals Boethius de Fortuin dus tot het werktuig van de *Providentia Dei* maakt, zo ook verstaat hij het Noodlot als een instrument waarmee God het universum bestiert.¹⁷ Het is mogelijk deze gedachtengang nog een stap verder te voeren met de overweging dat het *Fatum* in feite een brug slaat tussen aan de ene kant het abstracte bereik van Gods eeuwigheid en enkelvoudigheid en aan de andere kant het tijdelijke en veranderlijke karakter van de wereld. Zo ontpopt het Noodlot zich tot een bemiddelende instantie, die gekenmerkt wordt door een eigen, van Godswege verordende wetmatigheid. Boethius definieert het Noodlot in deze context met een beeld dat hij ontleent aan de leer van het stoïcijnse fatalisme, namelijk als een lange, ononderbroken keten van steeds weer nieuwe oorzaken en gevolgen (*indissolubilis causarum conexio*). Deze keten, stelt hij, 'verstrickt der menschen wercken ende avonturen met een onbrekelycke t'zamenknópinge.'¹⁸ Met deze overwegingen, zo kan resumerend opgemerkt worden, heeft Boethius een theorie geformuleerd die het naderhand in principe relatief eenvoudig maakte het klassieke *Fatum*-concept in een christelijke context te incorporeren.

De beschouwingen over het Noodlot in *De consolatione philosophiae* zijn aan het einde van de zestiende eeuw niet onopgemerkt gebleven. Niemand minder dan Justus Lipsius blijkt zich in zijn neostoïcijnse *De constantia*, dat *sowieso* veel verwantschap vertoont met het belangrijke laat-klassieke troostgeschrift, direct aan te sluiten bij de zienswijze van Boethius.¹⁹ De Leidse hoogleraar oordeelt dat de leerstellingen van het christendom het mogelijke functioneren van het *Fatum* niet *a priori* uitsluiten. Wel acht hij het van het grootste belang laatstgenoemde instantie precies te definiëren, want – zo stelt Lipsius – het Noodlot heeft in het verleden meermaals tot grote misverstanden, zelfs tot blasfemische interpretaties aanleiding gegeven.²⁰ Lipsius onderscheidt vier verschillende soorten van Noodlot, waarvan alleen het laatste in overeenstemming te brengen is met de christelijke dogmatiek: het Astrologische Noodlot (*Fatum Mathematicum*), het Natuurlijke Noodlot (*Fatum Naturale*), het Dwingende Noodlot (*Fatum Violens* of *Fatum Stoicum*) en het Ware Noodlot (*Fatum Verum*).²¹

Het Astrologische Noodlot, dat Lipsius zonder veel ophef als een dwaalspoor van de hand wijst, maakt de gang der dingen afhankelijk van de invloed der planeten en de stand van de

handen, maar door het *fatum* brengt hij die ordening feitelijk tot stand, in een veelvoud van aantal en opeenvolging.'

¹⁶ Boethius 1945, p. 155. Vergelijk de vertaling van Brouwer (Boethius 1990, p. 163): 'de ordening van het fatum komt voort uit de enkelvoudigheid van de voorzienigheid.'

¹⁷ Vergelijk hfst. II.3, p. ... **INTERNE VERWIJZING**

¹⁸ Boethius 1945, p. 157. Vergelijk de vertaling van Brouwer (Boethius 1990, p. 164): 'Het smeedt handelingen en lotgevallen van de mensen aaneen tot één onverbreekelijke keten van oorzakelijke samenhang.'

¹⁹ Zie over de verhouding tussen Lipsius en Boethius: Beuth 1990, p. 89-90; Schrijvers in Lipsius 1983, p. 14.

²⁰ Overigens heeft de katholieke kerk de nodige bedenkingen gehad bij Lipsius' beschouwingen over het Noodlot. Zo maant de Spaanse Index van verboden boeken (1667) tot voorzichtigheid (*Caute legendus!*) bij lezing van de desbetreffende capita. Zie Schrijvers in Lipsius 1983, p. 19-20. Opmerkelijk is ook dat Jan Mourentorf de hoofdstukken over het *Fatum* uit zijn vertaling (1584) geschrapt heeft, met de redenering dat de 'curieuse insichten' van uiteenlopende filosofen de leek maar al te makkelijk 'tot aenstoot en twijfelinghen mochte dienen' (Lipsius 1948, p. 52). Een en ander heeft ertoe geleid dat Lipsius in deze paragraaf niet – zoals dat tot dusverre het geval was – geciteerd wordt naar de vertaling van Mourentorf (*Twee boecken vande stantvasticheyt*), maar naar de recente, integrale vertaling van Schrijvers (1983).

²¹ Vergelijk in dit verband bijvoorbeeld Abel 1978, p. 74-76; Beuth 1990, p. 88-121; Mout 1995, p. 297-305; Pasternak 1971, p. 105-114; Saunders 1955, p. 137-143; Schings 1966, p. 202-209; Schrijvers in Lipsius 1983, p. 20-22; Spellerberg 1970, p. 104-135.

sterren (*vis siderum et positura stellarum*). Voor zijn opmerkingen over de astrologie is Lipsius te rade gegaan in de *Disputatio adversus astrologiam* [Verhandeling tegen de astrologie] (1495) van Giovanni Pico della Mirandola, aan welke bron hij ook de term *Fatum Mathematicum* ontleend heeft.²² Het Natuurlijke Noodlot in de tweede plaats, zo leest men in *De constantia*, gaat uit van een door de natuur der dingen gegeven causaliteit (*ordo causarum naturalium*): 'de orde van natuurlijke oorzaken, die [...] door hun eigen kracht en natuur tot een vast en identiek gevolg leiden.'²³ Wie geboren wordt, zo kan men tegen deze achtergrond bijvoorbeeld stellen, zal onvermijdelijk sterven. Lipsius heeft geen al te hoge dunk van het *Fatum Naturale*, omdat het geen verklaring biedt voor andere dan fysische of biologische oorzaken. De mens verouderd van nature, dat is waar, maar hoe moet bijvoorbeeld verklaard worden dat sommige mensen door geweld of een ernstig ongeluk al op vroege leeftijd te overlijden komen? De voorstanders van het Natuurlijke Noodlot, tot wie in *De constantia* bijvoorbeeld Aristoteles en Theophrastus gerekend worden²⁴, maken zich er in de ogen van Lipsius daarom wat al te gemakkelijk van af. Anderzijds echter, zo merkt hij met een ondertoon van sarcasme op, hoeven ze niet te vrezen dat hun denkbeelden op werkelijke tegenstand zullen stuiten: 'Daar zij van de macht van het Noodlot geen hoge opvatting hebben, glijden zij niet al te zeer uit, want wie niet hoog klimt, kan ook niet vallen.'²⁵

Lipsius besteedt aanzienlijk meer aandacht aan de derde *Fatum*-variant, het zogenaamde Dwingende of Stoïcijnse Noodlot. Het valt niet te loochenen dat de uitleg van de Stoa bij hem op meer sympathie kan rekenen. Lipsius definieert het *Fatum Stoicum* onder verwijzing naar respectievelijk Seneca en Chrysippus als volgt: 'een noodzakelijkheid eigen aan alle dingen en handelingen, die door geen andere kracht verbroken kan worden, of [...] een spirituele macht die onze hele wereld ordelijk bestuurt.'²⁶ Volgens Lipsius schuilt er veel waardevols in deze omschrijving, maar tegelijkertijd waarschuwt hij ervoor dat de Stoa twee kernvragen onvoldoende heeft uitgewerkt. Daarbij gaat het precies om die kwesties, die het debat over het stoïcijnse fatalisme van meet af aan beheerst hebben. Zo vraagt Lipsius zich enerzijds af welke plaats er voor God gereserveerd is in een door het Noodlot geregeerde kosmos, anderzijds wil hij weten hoe het met de keuzevrijheid van de mens staat.²⁷ Voor dit laatste probleem moge nogmaals naar latere hoofdstukken verwezen worden, hier moet de nadruk op de verhouding tussen *Providentia Dei* en *Fatum* vallen.

Wanneer nu Lipsius zijn eigen begripsbepaling van het Noodlot geeft, komt hij met een vierde en laatste omschrijving. Daarmee beoogt hij niet alleen binnen de zekere marges van de christelijke dogmatiek te blijven, maar wil hij vooral ook de valkuilen vermijden die naar zijn mening in de stoïcijnse traditie onvoldoende onderkend zijn. Op die manier komt in *De constantia* de definitie van het *Fatum Verum* tot stand, in de ogen van Lipsius het enig 'ware':

Het ware Fatum of Noodlot definieer ik, ofwel overeenkomstig de beroemde Pico della Mirandola, als de ordelijke aaneenschakeling van oorzaken, die van de goddelijke wijsheid afhangt, ofwel met mijn eigen woorden (minder duidelijk maar genuanceerd): Noodlot is het aan de beweeglijke dingen inherente, onbeweeglijke besluit der Voorzienigheid, dat ieder ding op zijn beurt, plaats en tijd, gewis in vervulling doet gaan.²⁸

²² Zie Beuth 1990, p. 14.

²³ Lipsius 1983, p. 73.

²⁴ Zie Beuth 1990, p. 108.

²⁵ Lipsius 1983, p. 73.

²⁶ Lipsius 1983, p. 73.

²⁷ Uit de beschouwingen van de stoïcijnen zou men volgens Lipsius namelijk kunnen opmaken 'dat God én de inwendige handelingen, ook die van onze wil, [...] aan het juk van het noodlot onderworpen zijn.' (Lipsius 1983, p. 73-74) Deze kritiek – dus: ook God zou aan het noodlot moeten gehoorzamen, en de mens zou níet over de vrije wil beschikken – is volgens Lipsius onterecht, al moet hij erkennen dat sommige stoïcijnse teksten op deze punten buitengewoon misleidend zijn. Vergelijk Beuth 1990, p. 96-107.

²⁸ Lipsius 1983, p. 75-76.

In het eerste deel van deze omschrijving, waarvoor Lipsius zich opnieuw op Pico's *Disputatio adversus astrologiam* beroept, herkent men de stoïcijnse causaliteitsconceptie en vindt men in de formulering *series ordoque causarum* bovendien het beroemde ciceroniaanse beeld terug.²⁹ Het valt daarbij direct in het oog dat Lipsius de keten van oorzaken nadrukkelijk ondergeschikt wenst te zien aan de wijsheid Gods. In het tweede deel van de definitie gaat Lipsius nader in op het samenspel van *Fatum* en *Providentia*. Het is – vriendelijk gezegd – misleidend dat hij op dit punt van zijn 'eigen woorden' (*nostris verbis*) spreekt, want deze *passus* is bijna woordelijk ontleend aan Boethius. Dienovereenkomstig beschrijft ook Lipsius het Noodlot als een uitvoerende macht die zich onder het dictaat van de Voorzienigheid Gods in de wereld van het tijdelijke en veranderlijke manifesteert. Opmerkelijk is dat men eenzelfde finaliteitsdenken als bij Boethius aantreft. De 'onbeweeglijke' raadsbesluiten die God in een tijdloze werkelijkheid heeft vastgelegd, worden door het *Fatum* geïmplementeerd, zodat Zijn diepere bedoelingen met de wereld gestalte kunnen krijgen.

Even later nuanceert Lipsius zijn ideeën – opnieuw hoort men Boethius op de achtergrond meespreken – door erop te wijzen dat aan de ene kant de *Providentia Dei* met universaliteit geassocieerd kan worden en dat aan de andere kant het Noodlot voor het individuele, het concrete staat:

Voorzienigheid is in mijn opvatting een macht en vermogen in God om alles te zien, te weten en te besturen, dat wil zeggen een universele, onverdeelde, samengebalde macht die [...] een geconcentreerde eenheid vormt. Het Noodlot lijkt meer tot de dingen zelf door te dringen en zich in hen individueel te openbaren, zodat het als het ware de stuksgewijze verdeling en gedifferentieerde ontvouwing van de universele Voorzienigheid vormt.³⁰

Zo beheert het Noodlot dus ook bij Lipsius heel praktisch gedacht de dienstregeling van het wereldgebeuren. Deze beklemtoont in dat licht bovendien dat de Voorzienigheid Gods te allen tijde en onder iedere denkbare omstandigheid in staat geacht moet worden vertrektijden later te stellen of eindbestemmingen te wijzigen:

Bij ons is het Noodlot aan God onderworpen, die in onze opvatting de volledig vrije schepper en bewaker van alle dingen is en de ineengevlochten kronkelingen en wentelingen van het Noodlot overstijgt en doorbreekt, wanneer het hem belieft.³¹

Het is op voorhand overigens niet te verwachten dat God vaak in de loop van het Noodlot zal ingrijpen.³² Wanneer het Hem echter belieft wonderen uit te werken, of bijvoorbeeld een gebed te verhoren, dan is het Zijn oneindige wijsheid die Hem in staat stelt de causaliteitsketen kort te verbreken om haar na verloop van enige tijd weer in gang te zetten.³³

Kort recapitulerend kan men stellen dat het *Fatum Verum*, dat dus voor een belangrijk deel aan Boethius ontleend is, in de ogen van Lipsius gezien moet worden als een dienende instantie die ervoor zorg draagt dat de wilsbeschikkingen van de *Providentia Dei* hun beslag krijgen. De mensheid zal de macht van dit Ware Noodlot als een onherroepelijke ervaren, maar God behoudt zijn autonomie, omdat hij zowel anterieur als superieur aan het *Fatum* is. Niet alleen namelijk heeft Zijn Voorzienigheid het Noodlot geïnstitueerd, ook kan Hij het aanvankelijk voorgeziena werkplan van het *Fatum* op ieder gewenst moment wijzigen. In de volgende paragraaf zal nu blijken dat de Noodlotsvoorstelling die men bij Hooft aantreft in hoge mate overeenstemt met Lipsius' *Fatum Verum*.

²⁹ Zie Beuth 1990, p. 89-90.

³⁰ Lipsius 1983, p. 76.

³¹ Lipsius 1983, p. 78.

³² Vergelijk Beuth 1990, p. 102-104.

³³ Vergelijk Pasternack 1971, p. 115-116.

3 't Web geweven van óorzaaken

Wanneer Hooft in zijn twee laatste drama's aan het Noodlot refereert, klinkt eigenlijk altijd de gedachte door dat de loop der dingen op een plan gegrondvest is dat verleden, heden en toekomst tot een samenhangend geheel smeedt. Illustratief is in dit kader het laatste toneel van *Geeraerdt van Velsen*, waar de stroomgod van de Vecht zich aandient op een moment dat de dramatische handeling zich min of meer voltrokken heeft. Hij richt zich tot de Rey van Aemstellandsche Jofferen die de gewelddadige dood van Floris betreurt en vreest dat het land op de rand van een burgeroorlog staat. De Vecht blijkt over voorspellende gaven te beschikken en weet de rei met het vooruitzicht dat Holland ooit tot grote bloei zal komen wat op te beuren (*Geeraerdt van Velsen*, v. 1492-1497):

Waerseghhend is mijn tong: dus luystert nae't verclaeren;
'k Sal die verborghentheyt* des noodlots openbaeren;
En spelen voeren 't ooch van uw vervreemd ghedacht,**
In schiedenissen, diep verhoolen onder nacht;
Die van de parcken eerst op rocken zijn ghewonnen,
En sullen werden, ter ghesetter tijdt, volspinnen.

[* geheimen; ** uw verbijsterde geestesoog]

De stroomgod van de Vecht wordt hier voorgesteld als een bemiddelaar tussen de 'verborghentheyt des noodlots' en het hier en nu van de Rey van Aemstellandsche Jofferen. Hij overziet het wereldplan niet slechts tot op de dag van het heden, maar blijkt vertrouwd met toekomstige, onbekende – 'diep verhoolen onder de nacht' – ontwikkelingen. Daardoor kan hij het voorgevallene in het perspectief van komende gebeurtenissen plaatsen en de ogenschijnlijk zinloze dood van Floris een diepere betekenis geven. Opvallend is de beeldspraak die in bovenstaande *passus* gehanteerd wordt. De Vecht refereert namelijk aan de Schikgodinnen – ofwel 'Parcken' – en verwijst daarmee naar een mythologisch motief dat, zo bleek in de vorige paragraaf, eveneens figureert in de stoïcijnse metafysica.

In Hoofts *Geeraerdt van Velsen* wordt de mogelijkheid van toeval *de facto* ontkend, omdat uit de voorspellende rede van de Vecht automatisch volgt dat de loop der geschiedenis bij voorbaat vastligt. Het springt in het oog dat Hooft in dat verband soms formuleringen hanteert die herinneren aan het zogenaamde *Fatum Naturale*, het Natuurlijke Noodlot, zoals Lipsius dat in *De constantia* toelicht. De Rey van Aemstellandsche Jofferen achter het tweede bedrijf redeneert bijvoorbeeld (*Geeraerdt van Velsen*, v. 641-644):

Ghestellet zijn al t'onverwickelijcke* paelen
Den aartschen grootheên, van den noodt** onwinnelijck.
Die parst ten gronde 't swaar, en dwingt het hooch te daelen:
Die doemt het murwe*** fruyt ten pluyck, het ryp ten slijck.

[* onwrikbare; ** Noodlot³⁴; *** rijpe]

Ook de groten der aarde, zo leest men hier, moeten voor het Noodlot buigen. Hooft voert tegen die achtergrond enkele beelden aan, die de absolute macht van het *Fatum* moeten illustreren. Opmerkelijk is dat deze beelden berusten op zuiver natuurlijke processen. Zo is het aan het

³⁴ Het WNT geeft voor de term 'nood' niet de vertaling 'noodlot'. Desalniettemin krijgt men de indruk dat Hooft (zoals dat trouwens ook bij andere zeventiende-eeuwse auteurs het geval is) met deze term veelal niet louter de noodzaak te handelen zoals de acute omstandigheden dat van iemand verlangen op het oog heeft, maar regelmatig ook denkt aan een universeel en allesbepalend wereldplan. Vergelijk in dit verband hfst. VII.2, p. ... **INTERNE VERWIJZING** Zie verder ook Muller 1931, dl. II, p. 139.

wezen der dingen eigen dat zware voorwerpen naar beneden vallen, dat volgroeide vruchten geplukt willen worden en dat overrijp fruit direct van de boom in de vochtige aarde belandt. Juist door zich te beperken tot vergelijkingen met dergelijke min of meer vanzelfsprekende natuurverschijnselen, zou de gedachte post kunnen vatten dat Hooft het functioneren van het *Fatum* in eerste instantie in fysisch-biologische termen verstaat.

Deze interpretatie evenwel doet de dichter te kort, want op verschillende plaatsen blijkt dat hij het machtsgebied van het Noodlot veel ruimer wenst te zien. In zijn optiek omvat het *Fatum* met zijn gezag letterlijk alles wat er zich in het universum voordoet. In dat kader kan men in Hoofts laatste drama's een causaliteitsdenken constateren dat als zodanig op de leer van de Stoa teruggaat. Kenmerkend is bijvoorbeeld een passage uit *Baeto*, waar wordt opgemerkt dat de dood van de titelheld of die van zijn zoon Hes op het bewuste moment nog niet voorbeschikt zou zijn (*Baeto*, v. 1111-1115):

Dat yemandt Baetoos leven heb
Oft zynes zoons, ons weighert 't web
Geweven van óorzaaken t'zaam,
Het welck heeft nóódlót tót zyn' naam;
En 's heelals vooght die 't zelve weeft.

Hooft definieert het Noodlot op deze plaats als 't web geweven van óorzaaken' en er hoeft geen moment aan getwijfeld te worden dat hij daarbij de zogenaamde *series causarum* in het achterhoofd heeft. Er is nog een tweede grond waarom dit tekstfragment speciale belangstelling verdient. Hooft geeft namelijk op ondubbelzinnige wijze aan hoe het domein van het Noodlot en dat van de Voorzienigheid Gods zich ten opzichte van elkaar verhouden. Het is 's heelals vooght', dus God zelf, die voor het oneindige complex van oorzaak en gevolg verantwoordelijk is en daarmee neemt het *Fatum* een onmiskenbaar secundaire positie ten opzichte van de *Providentia Dei* in.

Er pleit veel voor de theorie dat Hooft zich bij zijn omschrijving van het Noodlot gebaseerd heeft op de denkbeelden van Boethius, dan wel op die van Lipsius. Het *Fatum Verum* van de laatste kan zonder meer ten grondslag gelegen hebben aan de Noodlotsconceptie die men in *Geeraerdt van Velsen* en *Baeto* aantreft.³⁵ Ook Hooft gaat uit van een eeuwigdurend plan dat het wereldgebeuren noodzakelijkerwijze beheerst, evenzo benadrukt hij het causale verband tussen de afzonderlijke ontwikkelingen en maakt hij het *Fatum* ondergeschikt aan de *Providentia Dei*. Ditzelfde 'verchristelijkte' Noodlot vindt men terug op verschillende plaatsen in Hoofts niet-dramatische werk. Zo kan gewezen worden op een uit 1621 daterende brief aan Anna Roemers Visscher, waarin te lezen valt dat "t noodlot [gebonden is] aende woorden Juppins, daer de Poet af zeidt: "Onwickelijck [onwrikbaar] gewicht steeckt in sijn woordt beklemmt, / En 't Noodlot past op al het geene dat hij stemt."³⁶ Belangrijk is bovendien het gedicht 'Noodlot' uit 1618:

Geluckigh die d'orsaecken van de dingen
Verstaet: en hoe sij vast zijn onderlingen
Geschakelt sulx, dat geene leventheên,*
(God wtgesejdt) oijt ijert van selven deên
Oft leên**:// maer al door ander oorsaex dringen.

Door oorsaex cracht men al wat schiet*** siet drijven.
Waer die te flaeuw geen wercking soud beclijven,
En oorsaeck zijn geen oorsaeck. Wat gewracht
Ter wereld wordt, is dan te weegh gebracht
Door kracht // soo groot dat het niet nae kan blijven.

³⁵ Vergelijk Veenstra in Hooft 1954, p. 93-95.

³⁶ Hooft 1976-1979, dl. I, nr. 176, p. 430. Tot op heden is nog niet vastgesteld welke dichter Hooft op deze plaats citeert.

Elcke' oorsaeck heeft haer moederoorsaeck weder.
'T gaet al soo 't moet: en daelt van Gode neder.
Zijn Goedthejt wijs vermoghen is de bron
Daer 't al wt vliet als straelen wt de Zon.
Hij kon // en soud waer 't nutst, ons helpen reeder.****³⁷

[* levende wezens; ** ondergingen; *** voorvalt; **** onmiddellijk]

Opnieuw wordt het *Fatum* in termen van oorzakelijke samenhang beschreven en heet zijn macht absoluut: 't gaet al soo 't moet.' Alleen God is in zijn handelen niet van externe oorzaken afhankelijk, zodat Hij als de uiteindelijke 'moederoorsaeck', de *Causa Causarum*, van de wereldorde aangemerkt kan worden. Noodlot en Voorzienigheid Gods verhouden zich in dat perspectief als de zon en haar stralen, een vergelijking die men ook in Lipsius' *De constantia* aantreft.³⁸

Er is in de ogen van Hooft geen reden het Noodlot te vrezen, omdat het in laatste instantie op de *Providentia Dei* teruggaat. Gegeven namelijk het feit dat God louter goedheid (*bonitas*) is, kan het niet anders of de bepalingen van het *Fatum* weerspiegelen Zijn barmhartigheid. In dit licht is het alleszins verklaarbaar dat het gedicht 'Noodlot' vol vertrouwen eindigt. God is onder alle omstandigheden bij machte, zo heet het in de slotregel, de hulpbehoevende mens bijstand te verlenen, en zal dat ook zeker doen wanneer Hij dat opportuun acht. De beide Noodlotsdrama's van Hooft kunnen in het verlengde van deze gedachte verstaan worden, want zowel in *Geeraerdt van Velsen* als in *Baeto* blijkt dat het samenspel van *Providentia Dei* en *Fatum* in het voordeel werkt van personages die het schuldeloze slachtoffer van boosaardige tegenspelers dreigen te worden. Zodoende hebben de twee laatste treurspelen van Hooft een vergelijkbaar optimistisch slot als respectievelijk zijn *Theseus en Ariadne* en zijn *Granida*.³⁹

In *Geeraerdt van Velsen* vindt bijvoorbeeld de Rey van Aemstellandsche Jofferen steun in de rede van de Vecht, die als gezegd profeteert dat het door burgerwist verscheurde Holland uit zijn as zal herrijzen. Onder verwijzing naar het Noodlot en de Voorzienigheid Gods, die zonder dat dat nog verbazing hoeft te wekken in één adem genoemd worden, betoogt de riviergod bovendien – het zijn inzichten die in het vorige hoofdstuk als zodanig reeds uitgebreid aan de orde kwamen⁴⁰ – dat de mens van hogerhand niets dan goeds te verwachten heeft. Tijdelijk onheil valt weliswaar niet uit te sluiten, maar het heeft altijd diepere gronden die het beperkte menselijke verstand helaas niet kan voorzien (*Geeraerdt van Velsen*, v. 1478-1483):

O harten pynelijck bedooven* in uw leydt,
d'Oorsaeck is groot, de welcke' heeft uw weemoedicheydt:
Want ghy onwetend zijt hoedaenich het besluyt is
Des Hemels ende waer** het noodlodt over uyt is.**
Niet schiet'er te vergehefs: veel min gheschiet 'er quaet:
Maer 't soet met suyrheyt souwt de goddelijcke raedt.***⁴¹

[* gedompeld; ** waer [...] over uyt is: wat [...] tot stand probeert te brengen; *** de wijsheid Gods]

³⁷ Hooft 1994, dl. I, nr. 143, p. 274-275. Zie met betrekking tot dit gedicht De Haan 1923, p. 77; Veenstra 1946, p. 193-197.

³⁸ Lipsius schrijft bijvoorbeeld dat de Voorzienigheid het primaat ten opzichte van het noodlot geniet, 'zoals wij in het algemeen in onze filosofische opleiding beweren dat de zon superieur is aan het licht, de eeuwigheid aan de tijd, de geest aan het denken' (Lipsius 1983, p. 76).

³⁹ Zie hfst. II.4, p. **INTERNE VERWIJZING** Zie over het einde van *Geeraerdt van Velsen* en *Baeto*: Duits 1981, p. 72; Rens 1972, p. 35-37; Veenstra in Hooft 1954, p. 31-32, p. 70-71; De Witte in Hooft 1976, p. 30-33.

⁴⁰ Zie hfst. II.3, p. ... **INTERNE VERWIJZING**

⁴¹ Vergelijk in dit verband LThK, dl. IV, s.v. *Geheimnis*, kol. 593-597.

Tegen deze achtergrond reageert de rei in de slotverzen van *Geeraerd van Velsen* gerustgesteld en blijkt overtuigd van het weldadige bestuur van God, die tegenspoed hooguit als 'gheneesdranck', dus als een beproeving (*exercitatio*) van voorbijgaande aard, gedacht heeft (*Geeraerd van Velsen*, v. 1747-1749):

Voorwaer den Hemel weet wel hoe hy't schicken sal:
En seghent dickwils, als hy uyt schijndt op verdelghen.
Des laet ons d'onspoedt als gheneesdranck verswelghen.*

[* innemen]

Ook in *Baeto* wordt het Noodlot niet gekenschetst als een bedreiging voor de *dramatis personae*. Integendeel, juist de titelheld en zijn volgelingen, die door de listen en kuiperijen van hun opponenten gedwongen worden het veld te ruimen, blijken er als vanzelfsprekend van uit te gaan dat Gods *bonitas* achter het Noodlot schuilgaat. Het verloop der gebeurtenissen toont aan dat zij het wat dit betreft aan het rechte einde hebben, want ook Hoofds laatste drama eindigt na alle rampspoed en ellende relatief gelukkig. Hoewel Baeto uit zijn vaderland verstoten is, kan hij namelijk kracht putten uit de woorden van de geest van Rycheldin, zijn vermoorde eega, die in het laatste bedrijf aan hem verschijnt. Niet langer deel uitmakend van de aardse tijdelijkheid (*Baeto*, v. 1409: 'ontslaghen van 't sterffelyck pack') blijkt zij Gods blauwdruk van het universum tot in de verre toekomst te kunnen overzien. Zodoende is zij in staat het leed van haar echtgenoot te verzachten met de aankondiging dat hem vanaf nu niets dan voorspoed wacht. Hij zal de stamvader worden van de Bataven, de latere Hollanders, die op hun beurt grote roem zullen verwerven (*Baeto*, v. 1423-1434):

Voor u, de Goden onbelaên*
Een leêghgelate pleck bewaren,
Die Maas, en Ryn, en Oçeaan
Omheinen met hunn' fiere baren.
Aldaar een' achtbare króne verwacht
Voor uw geslaght.

Daar zult ghy stichten vólck bequaam,**
Om alle eeuwen door te duuren.
Baetauwens eerst zal zyn hunn' naam:
Hóllanders nae***, met hunn' gebuuren:
Het welck in vreed, en in órlogh, in al
Uytmunten zal.

[* onbekommerd; ** bij machte; *** later]

Het zijn de goden zelf die hier ingrijpen en door tussenkomst van een vooraf gedefinieerd Noodlot de levensbestemming van Baeto bepalen. Zoals *Geeraerd van Velsen* door de rede van de Vecht een gelukkige wending neemt, zo ook is de toonzetting van het einde van *Baeto* door de voorspellende woorden van Rycheldin optimistisch. De wetenschap dat het leven door het Noodlot beheerst wordt – zo laat het slot van deze drama's zien – hoeft derhalve niemand te verontrusten. In de conceptie van Hoofd immers ligt aan het *Fatum* het wereldplan van een goedertieren God ten grondslag. In dit verband is het misschien zelfs wel beter niet van een wereldplan, maar van een heilsplan te spreken, omdat God in zijn oneindige goedheid uitsluitend het beste met de mens voorheeft.⁴² Voor de waardering van het Noodlot heeft dit alles duidelijke implicaties. Als directe afgeleide namelijk van het zegenrijke programma van de *Providentia Dei*

⁴² Vergelijk LThK, dl. X, s.v. *Vorsehung*, kol. 885-892.

heeft het *Fatum* bij Hooft overwegend positieve connotaties. Dit is een opmerkelijk standpunt, want het zal in latere hoofdstukken blijken dat er nogal wat auteurs zijn die het Noodlot in eerste instantie negatief waarderen. Zij roepen het beeld op van een min of meer vijandige macht, bijvoorbeeld omdat het Noodlot de mens de meest elementaire keuzevrijheid zou ontzeggen⁴³, omdat het uitsluitend negatieve ontwikkelingen lijkt in te geven⁴⁴, of omdat het een donkere schaduw werpt over het leven der personages, die een bestaan onder het Noodlot als een regelrechte doem ervaren.⁴⁵

Een laatste kwestie, die samenhangt met de nationale thematiek van *Geeraerd van Velsen* en *Baeto*, behoeft hier nog kort aandacht, voordat in de volgende paragraaf bezien wordt op welke wijze het Noodlotsmotief van invloed is geweest op de handelingsopbouw van de twee laatste drama's van Hooft. Het is namelijk opmerkelijk dat zowel de stroomgod van de Vecht als Rycheldins schim uitdrukkelijk zinspelen op de toekomstige rijkdom van het zeventiende-eeuwse Holland. Uit de mond van de eerste tekent men bijvoorbeeld op (*Geeraerd van Velsen*, v. 1638-1643):

Van schepen af, en aen, om waer, om goudt te hael,*
Sal 't krielen op het Y, en swart zyn inde Wael.
Al sal't'er besich zyn, al woelen met onlede,**
Van voeren, lossen, laên, met waeghen, schuyt en slede.
't Ghewin ghedijt tot pracht, tot cier*** de rijckdoom swaer.
Dan boutmen wel seshondert huysen op een jaer.

[* halen; ** bedrijvig; *** luister, grootsheid]

In de profetieën van de Vecht en Rycheldin ligt, zo kan men in meer algemene zin stellen, de suggestie besloten dat de historische ontwikkelingen die in *Geeraerd van Velsen* en *Baeto* gedramatiseerd zijn, het fundament gelegd hebben voor de prosperiteit van de goudeneeuwse Republiek.⁴⁶ Zonder de dood van de vrouwenschender Floris, zonder de ballingschap van Baeto was anders gezegd de opkomst niet mogelijk geweest van het rijke en machtige Holland, de burgerstaat waartoe de toeschouwers van Hooft allen zelf behoorden.

Tegen de achtergrond nu van dit causale verband tussen het verleden van de Bataafse Oudheid en het dertiende-eeuwse Holland enerzijds en het heden van de Republiek der Nederlanden anderzijds lijkt het alleszins verklaarbaar dat de rol van de Fortuin in *Geeraerd van Velsen* en *Baeto* – zoals in de inleiding bij dit hoofdstuk werd aangestipt – uitgespeeld is. In de beide 'vaderlandse' spelen van Hooft namelijk ontleent de zeventiende-eeuwse bloei zijn oorsprong aan het 't web geweven van óorzaaken' en is op die manier van Godswege voorbestemd. Iedere verwijzing naar de Fortuin zou afbreuk doen aan het haast sacrosancte karakter van Hollands welvaren, omdat het optreden van *Fortuna* hoe dan ook met toeval en willekeur geassocieerd wordt. In de voorstelling van Hooft is het nu juist géén coincidentie die tot de voorspoed van de Republiek geleid heeft, omdat haar succes een principiële verklaring vindt in de heilsorde van de *Providentia Dei* en de autoriteit van het Noodlot.

4 Handelingsverloop: toekomstverkenningen

⁴³ Dat geldt bijvoorbeeld voor *Medea* van Jan Vos. Zie hfst. VII.2-VII.3, p. **INTERNE VERWIJZING**

⁴⁴ Dat geldt bijvoorbeeld voor de meeste Frans-classicistische drama's. Zie hfst. VIII.6, p. ... **INTERNE VERWIJZING**

⁴⁵ Dat geldt bijvoorbeeld voor *Meleager en Atalante* van Lukas Schermer. Zie hfst. IX.4, p. ... **INTERNE VERWIJZING**

⁴⁶ Zie in dit verband ook Melissen 1981 – 1982, p. 38-41.

In het derde bedrijf van *Geeraerd van Velsen* is het publiek getuige van een gesprek tussen de titelheld en zijn echtgenote. Hij twijfelt hoe verder te handelen nu Floris gevangen genomen is en heeft, zeer tot afkeuring overigens van Machtelt van Velsen, zijn schildknaap naar de tovenaar Timon gestuurd. Mogelijk is deze door zijn hekserij in staat verder in de toekomst te kijken en kan hij de angstige Geeraerd van Velsen voor eventuele valkuilen behoeden (*Geeraerd van Velsen*, v. 823-828):

Wat sal ick maecken? Een begheerte sonder maet,
My 't harte nimmermeer te snerpen af en laet,
Om weten wat gheluck wy hebben te verbeyden.
[...]
't Is rondom vol ghevaers en 't gelt my boven al.

Geeraerd van Velsen wil maar één ding: te weten komen 'wat geluck' hem wacht, ofwel wat de uitwerking van zijn handelen in de toekomst zal zijn. Op deze plaats dient zich een opmerkelijk verschil aan tussen aan de ene kant de drama's van Bredero en Coster, alsmede de eerste drie drama's van Hooft en aan de andere kant diens *Geeraerd van Velsen* en *Baeto*. In deze twee laatste spelen namelijk is de toekomst, dat wat op korte, maar ook op langere termijn te gebeuren staat, veel nadrukkelijker gethematiseerd dan in de overige hier ter discussie staande Eglentier-drama's. Sommige personages, onder wie dus Geeraerd van Velsen, doen eigener beweging pogingen om de geheimen van later tijden te ontsluiten. Andere toneelkarakters worden zonder dat ze daartoe gerichte initiatieven ontplooiën door derden van komende ontwikkelingen op de hoogte gebracht, zoals dat in de vorige paragraaf bleek met betrekking tot de Rey van Aemstellandsche Jofferen uit *Geeraerd van Velsen* en de van zijn geboortegrond verdreven titelheld van *Baeto*.

Deze constatering – dat vooral in de twee laatste drama's van Hooft hetgeen de toekomst voor de *dramatis personae* in petto heeft aan de orde gesteld wordt – kan gerelateerd worden aan de specifieke invalshoek waaronder het wereldbestuur van God in *Geeraerd van Velsen* en *Baeto* gezien wordt. In het vorige hoofdstuk kwam reeds ter sprake dat Coster vooral Zijn straffende gerechtigheid (*supplicium*) op de voorgrond plaatst en dat Bredero met name oog heeft voor de goedertierenheid (*clementia*) van God, die het altijd voor de lijdende mens zal opnemen. Ook Hooft beklemtoont Zijn barmhartigheid, maar in *Geeraerd van Velsen* en *Baeto* komt daar nog iets bij. In deze drama's wordt namelijk Gods heerschappij belicht onder het bijzondere aspect van het vastomlijnde plan dat Zijn Voorzienigheid nog vóór het begin der tijden heeft opgesteld. Dit plan maakt de wereldgeschiedenis in feite tot de stapsgewijze verwezenlijking van de geheime bedoelingen van de *Providentia Dei*, bedoelingen die geen mens op voorhand kent.

Aan 's mensen principiële ignorantie in contrast tot Gods alwetendheid refereert Machtelt van Velsen in het eerste bedrijf van Hoofts voorlaatste drama, wanneer ze vervuld van angst en twijfel op de komst van haar echtgenoot wacht (*Geeraerd van Velsen*, v. 101-110):

Maer in wat schijn* ick sal aenschouwen
Uw wederkoomst, dat heeft verhoolen my gehouwen
Den Hemel, die den mensch soo weynich uytichts laet
In saecken daer de tijdt noch eerst mee swangher gaet.
Ghy weet het rijcke Godt, wiens ooghen 't al ontslyuten
Wat dicht is voor de Son; die, daer zijn straelen stuyten,
Passeeren sonder moeyt; ooghen die t'gheenen keer**
En wemelen*** van vaack; ooghen die nimmermeer
Beswalcken**** vande nacht; ooghen die t'gheenen vlaeghen,**
En scheemeren*** van 't licht der schitterighe daeghen.

[* toestand; ** nooit; *** knipperen; **** verduisterd worden]

Door – zoals dat in dit citaat gebeurt – de principiële voorwetenschap van God te benadrukken, als ook door de presuppositie van een Noodlot waaraan niemand zich kan onttrekken, onderstreept Hooft in *Geeraerd van Velsen* en *Baeto* dat verleden, heden en toekomst een organisch geheel vormen. De mens kent – voor zover althans zijn geestesvermogens dat toelaten – de eerste twee en is benieuwd naar nummer drie, de toekomst, die paradoxalerwijze niets 'nieuws' te bieden heeft, omdat de loop der dingen in beginsel reeds is vastgelegd in de dienstregeling van het *Fatum*. In dit perspectief is de vraag actueel geworden of er kenbronnen bestaan die de mens in staat stellen reeds in het heden iets over op handen zijnde ontwikkelingen, voorbestemde gebeurtenissen te ervaren.⁴⁷ Deze vraag speelt een centrale rol in de beide laatste treurspelen van Hooft en heeft ertoe geleid dat *toekomstverkenningen*, exercities in de tijdspanne die nog vóór de door de personages gekende actualiteit ligt, een constituerend deel van het handelingsverloop uitmaken. Welke middelen nu onderkent de zeventiende eeuw om grip te krijgen op de dag van morgen en hoe liggen in die samenhang de kansen van Geeraerd van Velsen iets wezenlijks aan de weet te komen, wanneer hij van de diensten van Timon gebruik maakt?

Tijdens de renaissance worden steeds weer drie wegen genoemd die naar de toekomst zouden kunnen voeren: astrologie, tovenarij en dromen.⁴⁸ De astrologie leert dat de loop van het leven tot op zekere hoogte voorspeld kan worden met behulp van een horoscoop die wordt opgesteld naar de precieze stand van de sterren en planeten op het exacte moment van iemands geboorte.⁴⁹ Sterrenkunde en -wichelarij namen tijdens de zestiende en zeventiende eeuw een hoge vlucht en de opvatting dat de observatie van het firmament tot min of meer betrouwbare prognosticaties zou kunnen leiden, werd in brede kringen aangehangen.⁵⁰ Overigens redeneerde men in dat kader doorgaans dat het niet zozeer de eigenlijke hemellichamen zijn die het menselijke bestaan beheersen, maar veeleer dat God in de taal van de sterren flarden van zijn heilsplan heeft geopenbaard, duidelijk 'leesbaar' voor eenieder die zich maar wil verdiepen in de wetten van het hemelgewelf. Dankzij deze gedachtengang, die Gods autoriteit immers niet aantast en Zijn almacht honoreert, bleef kritiek op de sterrenkunde van de zijde van de kerk relatief beperkt, hoewel haar structurele wantrouwen tegen de beoefening van occulte wetenschappen als zodanig natuurlijk niet werd weggenomen.

De astrologie mag buitengewoon populair geweest zijn in de vroegmoderne tijd, overziet men echter de zeventiende-eeuwse Nederlandse tragedie, dan vindt men daarvan bitter weinig terug. Wat de sterren te zeggen hebben – deze vraag wordt, die indruk althans dringt zich op, door toneeldichters maar hoogst zelden aan de orde gesteld.⁵¹ Ook bij Hooft speelt de astrologie een opmerkelijk bescheiden rol en veel meer dan enkele op zichzelf staande opmerkingen treft men in zijn dramatische oeuvre niet aan. Een aardige illustratie heeft bijvoorbeeld *Baeto* te bieden. Wanneer de boosaardige Penta op zeker moment wil weten of zij er uiteindelijk in zal slagen zich van de gehate Baeto te ontdoen, gaat zij te rade bij Medea, de tovenares die in de klassieke mythologie veelal als het verpersoonlijkte kwaad wordt voorgesteld. Laatstgenoemde wendt zich met een schrijven tot Penta, waarin onder meer te lezen staat (*Baeto*, v. 1116-1126):

Uw vijandt* al de starren heeft
Eendraghtigh op zyn' voorstandt uyt.**
Alleene, teghens alle muit,***

⁴⁷ Vergelijk voor deze redenering Pohlenz 1978-1980, dl. I, p. 106-108.

⁴⁸ Vergelijk Biederman 1968.

⁴⁹ Vergelijk bijvoorbeeld Copenhaver 1988; Garin 1997; Shumaker 1982, p. 1-59.

⁵⁰ Een goede indruk van de rijke astrologische literatuur biedt Parr 1953-2.

⁵¹ Een uitzondering lijkt het oeuvre van Theodore Rodenburgh te vormen, die met enige regelmaat en onder verschillende invalshoeken in zijn drama's aan de astrologie refereert. Vergelijk Abrahamse 1997, p. 146-148; Verkuyl 1989. Zie voor de situatie in de ons omringende landen: Haberkamm 1972; Lemke 1981; Parr 1953-1.

En blyft van uwer zyde staan
 De wisselstaatvermoghe**** maan.
 Dees' (nu zy niet te vinden weet
 Aan al den hemel een komeet
 Die 't heeft op 's vórstén hóóft gemunt)
 Genóótzaackt óóck hem 't leven gunt:
 Maar, wat zy magh, zich pynen***** gaat
 Om om te keeren zynen staat.

[* Namelijk: Baeto; ** zijn erop uit hem te beschermen; *** verzet zich; **** in staat
 verschillende vormen aan te nemen; ***** zich inspannen]

In de woorden van Medea is het alleen nog de maan die Penta in haar strijd tegen Baeto kan bijstaan.⁵² Die legt evenwel onvoldoende gewicht in de schaal, omdat alle andere hemellichamen op de hand van de laatste zijn. Hoe Hooft zich de heerschappij van de sterren precies voorstelt, blijft onduidelijk, ook al omdat deze opmerking – zoals dat ook voor de overige, incidentele verwijzingen naar de astrologie geldt – niet verder wordt uitgewerkt.

De tovenarij vraagt op deze plaats om een meer uitvoerige behandeling, omdat enkele van Hoofts *dramatis personae* gericht gebruik maken van hekserij om zich een beeld van imminente gebeurtenissen te vormen. Zoëven werd reeds de tovenaer Timon geïntroduceerd, die in *Geeraerd van Velsen* toegang blijkt te hebben tot kennis die voor een normale sterveling verborgen blijft. In *Baeto* is het in deze context vooral Penta die de belangstelling wekt: Hooft heeft haar als een heks voorgesteld met wier macht niet te spotten valt. Tijdens de renaissance was het geloof aan tovenarij reëel.⁵³ Men onderscheidde in principe de zogenaamde witte magie en de zwarte magie.⁵⁴ Tot de eerste, die ook wel als *magia naturalis* werd aangeduid, werden bijvoorbeeld gerekend de alchimie (de wetenschap die onder andere op zoek is naar een levenselixer), de chiromantie (handleeskunde), de geomantie (waarzegkunst op basis van willekeurig gezette stippen op een blad papier), of wat wel omschreven is met de fraaie term *pyramidum scientia*, de leer van onderlinge maatverhoudingen, getalsreeksen en geometrische patronen.⁵⁵ Het zijn allemaal disciplines die diepere inzichten in de zijnsorde zouden verschaffen, zonder dat ze om dat doel te bereiken evenwel gebruik maken van de machten van het kwaad.

Dat laatste nu doet de zwarte magie of *nigromantia* juist wél. De nigro- of ook wel necromanticus⁵⁶ sluit namelijk een verdrag met de duivel, die hem in ruil daarvoor van zijn bovenmenselijke vermogens laat profiteren. Dit verdrag kan stilzwijgend aangegaan worden (*pactum tacitum*), of het gaat gepaard – en dat moet de beoefenaar van de zwarte kunst buitengewoon zwaar aangerekend worden – met een expliciete belofte van trouw (*pactum*

⁵² Dat in de voorstelling van Hooft juist de maan de kant van het kwade kiest, lijkt geen toeval. Ook in *Geeraerd van Velsen* is het bijvoorbeeld de maan die zich aan de zijde van de boze tovenaer Timon schaart (*Geeraerd van Velsen*, v. 968): 'De maen ghehoorsaemt reed', zy heeft my toegheknickt.' Vergelijk over de negatieve connotaties die de maan in het volksgeloof aankleven: HddA, dl. VI, s.v. *Mond*, kol. 506-510 ('Die dämonische Natur des Mondes im Zauber').

⁵³ Zie bijvoorbeeld Dresen-Coenders 1983, *passim*; Thomas 1989, *passim*.

⁵⁴ Vergelijk Fieberling 1975, p. 6; Harmening 1991, p. 9-19.

⁵⁵ De term *pyramidum scientia* wordt gebezigd in *De supernaturali, naturali, praenaturali et contranaturali microcosmi historia* [Over de geschiedenis van de bovennatuurlijke, de natuurlijke, de voornatuurlijke en tegennatuurlijke microcosmos] (1619) van de invloedrijke Rober Fludd. Zie over de 'witte magie' in meer algemene zin: Shumaker 1972, p. 108-159.

⁵⁶ Welke term men kiest, hangt af van de vraag welke ethymologie men laat prevaleren. De nigromanticus is de beoefenaar van de zwarte magie (niger = zwart; manteia = waarzeggerij), de necromanticus (nekros = dode; manteia = waarzeggerij) wordt evenzeer gezien als een aanhanger van de zwarte kunst, maar zijn tovenarij wordt onder het bijzondere aspect gezien dat hij doden tot het leven terugroept om van hun bijzonderheden over de toekomst te ervaren. Vergelijk Veenstra 1981, p. 175.

expressum) aan de meester van het kwaad.⁵⁷ Zowel Timon als Penta moet men als duivelskunstenaars zien die zich willens en wetens aan het boze hebben uitgeleverd.⁵⁸ Om meer aan de weet te komen over het wereldplan kunnen zij zegslieden oproepen die buiten de realiteit van het aardse hier en nu staan. In principe zijn er, zo mag althans uit de woorden van Timon opgemaakt worden, twee mogelijkheden. In de eerste plaats blijkt hij in staat doden tot het leven terug te roepen om hen over van alles en nog wat te ondervragen (*Geeraerd van Velsen*, v. 921-925):

By naere middernacht mijn eunjers* ick doe draven
Het kerckhof om, en driesch** de dooden uyt de graven,
En breeck haer ysren slaep; en dwinck haer vaerdich, dat
Zy my aenwysing doen, van een verborghen schat,
Oft van cleynoodien voor veel jaeren al verlooren.

[* spoken; ** met dreigende woorden dwingen]

Als tweede optie kan Timon 'geesten', immateriële wezens oproepen.⁵⁹ Vooral wanneer men over de toekomst geïnformeerd wil worden, komen hun diensten gelegen, omdat zij vanuit de buitentijdelijke dimensie waarin zij verkeren de samenhang tussen verschillende ontwikkelingen beter kunnen doorschouwen (*Geeraerd van Velsen*, v. 926-928):

[...] wil ick weten 't eyndt eer dat het is ghebooren,
Van eenighe' aenslach*; sulcx sal by** een gheest gheschiên,
Die door d'omstandicheên vervollichs noot*** can sien.

[* onderneming; ** door; *** wat noodzakelijk volgen moet]

Men onderkent in beginsel goede en kwade geesten, of nauwkeuriger gezegd engelen en demonen. De laatste zijn in werkelijkheid de gevallen engelen die ooit onder aanvoering van Lucifer tegen Gods heerschappij in opstand gekomen zijn.⁶⁰ Samen met hun meester, die na zijn val een metamorfose onderging en de duivel zelf werd, zijn ze uit de hemel verdreven en personifiëren ze de krachten van het kwaad. De gevallen engelen hebben hun onstoffelijke natuur behouden en zijn nog altijd tot dingen in staat die het menselijk begrip verre te boven gaan.⁶¹ Als handlangers van de Vorst der Duisternis kan de nigromanticus uitsluitend een beroep doen op kwade geesten, die hij met behulp van magische rituelen en onder het uitspreken van bepaalde toverspreuken vanuit de onderwereld tot zich moet roepen. Timon toont zich daarin buitengewoon bedreven. Nadat hij zich op de hoogte heeft gesteld van de opdracht van de schildknaap van Geeraerd van Velsen, slaagt hij er namelijk al snel in een 'helsche gheest' te ontbieden, die zich expliciet als een boodschapper van de duivel voorstelt (*Geeraerd van Velsen*, v. 971): 'De Vorst der diepten schickt my, uyt den helschen brandt.'

Ook Penta onderhoudt min of meer directe contacten met de bewoners van de onderwereld. In het eerste bedrijf van *Baeto* besluit zij in haar strijd tegen de titelheld de hulp van de hel in te roepen. In dat kader toont zij zich niet minder hoogmoedig dan bijvoorbeeld

⁵⁷ Vergelijk Harmening 1991, p. 17; Shumaker 1992, p. 70-85.

⁵⁸ Vergelijk respectievelijk Veenstra 1981; Veenstra in Hooft 1954, p. 47-50. Zie in dit verband ook Cersowsky 1990. De laatste analyseert de tovenaarsscène in Gryphius' *Leo Arminius* (1646), die direct teruggaat op de Timon-episode van Hooft.

⁵⁹ Bezie men de geestverschijningen overigens in een meer strikt literaire context, dan valt in het bijzonder aan de drama's van Seneca te denken. Vergelijk Bloemendal in Heinsius 1997, dl. I, p. 61-64; Smits-Veldt 1986, p. 58-63.

⁶⁰ Vergelijk Harmening 1991, p. 17; Veenstra 1981, p. 165-166. Zie in dit verband ook de bespreking van Vondels *Lucifer* in hfst. V.6, p. ... **INTERNE VERWIJZING**

⁶¹ Vergelijk LThK, dl. III, s.v. *Dämon*, kol. 139-145.

Rodderick (Bredero: *Rodd'rick ende Alphonsus*) en Ostrobas (Hoof: *Granida*)⁶², want de toverheks meent de Fortuin te kunnen beïnvloeden en denkt zelfs het Noodlot, zo dat al zou bestaan, naar haar hand te kunnen zetten (*Baeto*, v. 44-46):

Zó zal ick al de list des hels te hulpe rucken,
En ryden zó 't geval ten honck* door weghe wis:
Oft dwingen 't nóódlót óóck, indien 'er nóódlót is.

[* naar het einddoel]

Niet alleen Proserpina, de godin van de onderwereld, maar ook de twee beruchtste tovenaressen uit de Klassieke Oudheid, Medea en Circe, moeten aan de bezweringsformules van Penta gehoorzamen. Samen met haar beraamt dit drietal vervolgens vileine plannen tegen Baeto en het is uiteindelijk Medea die een geheimzinnig poeder ter beschikking stelt dat uit zichzelf ontbrandt. Hieraan valt Baeto's echtgenote Rycheldin dan ten slachtoffer. Dat hij zelf uiteindelijk aan de aanslag op zijn leven ontsnapt, kan alleen op het conto geschreven worden van Gods Voorzienigheid, die klaarblijkelijk op het allerlaatste moment ingrijpt en erin slaagt de onschuldige koningszoon voor verder kwaad te behoeden.

In het vierde bedrijf wendt Penta zich nogmaals tot Medea, ditmaal met het uitdrukkelijke verzoek haar op de hoogte te brengen van hetgeen te gebeuren staat (*Baeto*, v. 1077-1079): 'Zeg my wat Baeto bróuw, / [...] / En hoe ick zyner wordt, en zynes zoons ontsleghe [verlost].' Naar aanleiding van deze vraag, die eerst wordt geformuleerd nadat Penta een hele reeks dankoffers in het vooruitzicht gesteld heeft, stuurt de helse tovenaress haar draak met een brief. In dat kader wordt op ondubbelzinnige wijze duidelijk dat Medea, wier bestaan zich in een buitennatuurlijke werkelijkheid voltrekt, inderdaad over het vermogen beschikt verbanden te leggen die de grenzen tussen verleden, heden en toekomst doen vervagen. In haar brief, die onder meer de zojuist aangehaalde astrologische *passus* bevat, valt te lezen dat Penta weliswaar niet bij machte zal zijn Baeto om hals te brengen, maar dat haar intriges er desalniettemin toe zullen leiden dat hij spoedig het veld zal ruimen. Deze boodschap stelt Penta gerust en *de facto* beschouwt zij zich nu als overwinnaar in de strijd met de titelheld van Hoof's drama.

Dat het evenwel zaak is op zijn hoede te zijn wanneer men zich op de voorspellingen van boze geesten beoogt te verlaten, bewijst het verhaal van Timon. De 'helsche gheest' geeft op de vraag van Geeraerd van Velsen of hij zijn plannen met Floris al dan niet ten uitvoer moet leggen, een gevaarlijk ambigu antwoord (*Geeraerd van Velsen*, v. 977-978): 't Is wel van hem versint, / Dat hy 't sich onderwindt [waagt].' Het probleem nu schuilt in het woord 'versinnen', dat zowel bedenken als zich vergissen kan betekenen. In het eerste geval is het juist dat Geeraerd van Velsen op de ingeslagen weg voortgaat, in het tweede geval kan hij beter op zijn schreden terugkeren. Ook Medea draait Penta in zekere zin een rad voor de ogen. Zo reageert de laatste verheugd wanneer de tovenaress uit de onderwereld haar voorzegt dat de rol van Baeto voorlopig is uitgespeeld. Men mag echter aannemen dat de laaghartige koningin heel wat minder opgelucht en zelfingenomen zou zijn, wanneer Medea eveneens zou vertellen wat haar beschermeling persoonlijk te wachten staat. Dat Penta op termijn zwaar zal moeten boeten voor haar vergrijpen tegen de kroonprins en diens echtgenote, blijft ironisch genoeg namelijk ongezegd in de brief die de vuurspuwende draak komt brengen.⁶³ Op zichzelf evenwel hoeft het geen verbazing te wekken dat demonen misleidende uitspraken doen.⁶⁴ Niet voor niets immers zijn zij de afgezanten van de duivel, de vader van alle leugen en list, die maar op één ding uit is: de mens te bedriegen.

⁶² Zie hfst. II.5, p. ... **INTERNE VERWIJING**

⁶³ Dat Penta verantwoording af zal moeten leggen, komen de toeschouwers in het vijfde bedrijf aan de weet dankzij de voorspellende woorden van Rycheldin (*Baeto*, v. 1417): 'Haar staat haar' straffe vast.'

⁶⁴ Vergelijk Veenstra 1981, p. 180.

Dramatis personae die in eigen persoon of door tussenkomst van derden hun toevlucht tot de nigromantie nemen, deklasseren zich automatisch, en wel omdat zij direct, hetzij indirect een verbond met de hellevorst aangaan. In dit perspectief is het alleszins begrijpelijk dat het koor dat direct op de Timonscène volgt een buitengewoon negatief oordeel over Geeraerdt van Velsen velt (*Geeraerdt van Velsen*, v. 1035-1042):

Tot noch toe Velsen ging, soo 't scheen, dat niemant vaster
Zijn treeden spande.
Nu is, helaes! helaes! zijn lof verkeert in laster.*
Zijn roem in schande.
Voortae sal elck, die plach te prysen, smaelen;
Voortae sal niemant meer,
Om d'onbesproocken eer,
Zijn huys op haelen.**⁶⁵

[* smaad; ** in herinnering roepen]

De ronduit negatieve terminologie die het zeventiende-eeuwse discours over tovenarij beheerst, vindt men niet terug wanneer gesproken wordt over dromen, die als gezegd een derde en laatste middel uitmaken om in de toekomst te schouwen. Van verschillende kanten wordt bevestigd dat dromen in beginsel een voorspellend karakter kunnen hebben. Over het algemeen evenwel wordt beklemtoond dat het daarbij niet om de regel, maar eerder om uitzonderingsgevallen gaat. De meeste nachtgezichten namelijk hebben geen, of slechts schijnbaar betrekking op de toekomst. Een tweede factor die de betekenis van dromen als prognosticon reduceert, vloeit voort uit het feit dat ze dikwijls op verschillende manieren geïnterpreteerd kunnen worden. Niemand mag zich daarom klakkeloos verlaten op hetgeen hij in zijn slaap gezien heeft. Beide aspecten brengt ook Hooft naar voren in een brief die hij in 1626 aan Anna Roemers Visscher schreef:

UE schrijven vanden 3^{en} is mij eerst gisteren gewarden: ende bestorf mij inder handt door 't ijslijk lesen van UE droomen noopenden [met betrekking tot] onsen grooten vriendt [Namelijk: Laurens Reael]. Niettemin dewijl ick mij altijd heb laeten voorstaen dat sommighe droomen ijets bedjeden, doch weenighe [maar dat dat er maar weinig zijn], ende dat bediedsel niet wisselijk te bevroeden is, zoo laet ons ons self niet ellendigh maeken voor den tijdt. 'T en gebreekt aen geen' wtleggers van zoodaenighe onsekerheden, die achten dat het tegendeel gemeenlijk waer valt vande droomen.⁶⁶

Van oudsher maakt de gedachte opgang dat de mens dankzij zijn vermogen te dromen tot op zekere hoogte deel kan hebben aan de bovennatuurlijke wereld. In de bijbel bijvoorbeeld worden segmenten van Gods wereldplan een enkele keer in de slaap blootgelegd. Te denken valt in deze context onder meer aan Jakobs droom over de hemelladder (*Genesis* 28:11-16), of aan de droom van de farao van Egypte, die uiteindelijk dankzij Jozef de strekking van de fabel van de zeven vette en de zeven magere koeien weet te doorgronden (*Genesis* 41:1-32). Ook in de klassieke literatuur stuit men op een groot aantal dromen die vooruitwijzen naar gebeurtenissen die nog moeten plaatsgrijpen. Karakteristiek zijn bijvoorbeeld de droom van Penelope en die van Dido in respectievelijk het negentiende boek van de *Odyssee* van Homerus en het vierde boek van de *Aeneis* van Vergilius.⁶⁷ Penelope aanschouwt in haar slaap hoe een arend twintig ganzen doodt en voorziet op die manier in feite hoe Odysseus de vrijers de ondergang zal brengen.⁶⁸ Evenzo

⁶⁵ Over de vraag in hoeverre Geeraerdt van Velsen inderdaad negatief gewaardeerd moet worden, is in het verleden veel gediscussieerd. Vergelijk: Duits 1982; Duits 1985; Lenselink 1975.

⁶⁶ Hooft 1976-1979, dl. I, nr. 224, p. 531. Deze *passus* wordt ook aangehaald in Veenstra 1974-1975, p. 609. Vergelijk in deze context ook Strengholt 1977.

⁶⁷ Vergelijk Kessels 1973, p. 61-75; Steiner 1952, p. 48-51.

⁶⁸ Homerus 1989, p. 624-625.

droomt de koningin van Carthago dat haar minnaar Aeneas haar verlaten zal op een moment dat deze er zelf nog niet over peinst zich naar Italië in te schepen.⁶⁹

Volgens de leerstellingen van de Stoa kunnen voorspellende dromen op drie verschillende manieren ontstaan. Het is ten eerste mogelijk dat de menselijke ziel zich geheel op eigen kracht een bepaalde, soms inderdaad juiste voorstelling van aankomende gebeurtenissen vormt. Verder kunnen geesten, bijvoorbeeld die van gestorven mensen, zich tot de slapenden wenden om hun een blik op de toekomst te vergunnen. Ten slotte komt het voor dat de goden zelf tijdens de rust van de nacht naar de aarde afdalen en iemand deelgenoot van hun geheimen maken. In zijn traktaat over de kunst van het waarzeggen haalt Cicero in dit verband de stoïcijn Posidonius van Apamea aan, die de genoemde droomcategorieën als zodanig in zijn wijsgerige werk opvoert:

Hij [namelijk: Posidonius] is van mening dat de mensen op drie verschillende wijzen onder invloed van de goden dromen. In de eerste plaats kan de ziel uit eigen kracht vooruitzien, omdat zij immers een zekere verwantschap met de goden heeft. In de tweede plaats is de lucht vol van onsterfelijke zielen, die zogezegd met de tekenen van de waarheid gestempeld zijn. In de derde plaats tenslotte onderhouden de goden zich in eigen persoon met de slapenden.⁷⁰

Het christendom heeft de stoïcijnse indeling in grote lijnen overgenomen. Denkers als Aurelius Augustinus en Thomas van Aquino onderkennen bijvoorbeeld dromen die door God, dan wel door engelen of door demonen gezonden worden. Evenzo aanvaarden beiden dromen die louter op de menselijke natuur teruggevoerd moeten worden.⁷¹ In dat verband wordt onderscheid gemaakt tussen 'objectieve' en 'subjectieve' dromen. De eerste hebben een externe oorsprong en komen met andere woorden van God of van andere onstoffelijke wezens. Men moet zich de menselijke ziel in dat kader receptief voorstellen: de droom geldt als een *factum* dat als zodanig gepercipieerd wordt. Bij subjectieve dromen ligt dat anders, want die bestaan uitsluitend in de geest van de mens. Ze zijn niet ongevaarlijk, omdat ze veelal berusten op hersenspinsels en maar al te vaak door een op hol geslagen verbeelding gevoed worden. Het risico van misleidende, zuiver individuele dromen speelt in het bijzonder bij personen die onvoldoende weerstand tegen de aandrang van de hartstochten weten te bieden. Bij hen kan het namelijk gebeuren dat de fantasie zich een plaats toeëigent die haar niet toekomt, waardoor bedrieglijke beelden zich in de geest kunnen vastzetten.⁷² Ook tegen deze achtergrond wekt het dus geen verbazing dat Hooft, die voorspellende dromen in principe dus mogelijk acht, ten overstaan van Anna Roemers Visscher niettemin het nodige voorbehoud maakt!

Zo is Hooft na deze korte excurs weer voor het voetlicht getreden. Het is hier allereerst relevant te wijzen op de bijzondere plaats die voor de droom is weggelegd als structuurbepalend motief in diens twee laatste drama's.⁷³ Vooral in *Geeraerd van Velsen* wordt heel wat afgedroomd. Het begint direct in het eerste bedrijf, waar Machtelt van Velsen zich na het uitspreken van de openingsmonoloog te ruste legt. Nog voordat zij insluimert, spreekt de door spanning uitgeputte vrouw de hoop uit dat de slaap haar zal sterken en dat haar de beker der vergetelheid voorgehouden mag worden (*Geeraerd van Velsen*, v. 133-136):

Och oft de toeghen* soo mijn harsenen bevinghen,

⁶⁹ Vergilius 1989, p. 69.

⁷⁰ Cicero 1991, p. 68. *De divinatione*, I.64: 'Sed tribus modis censet deorum adpulsu homines somniare, uno, quod provideat animus ipse per sese, quippe qui deorum cognatione teneatur, altero, quod plenus aer sit immortalium animorum, in quibus tamquam insignitae notae veritatis appareant, tertio, quod ipsi di cum dormientibus conloquantur.'

⁷¹ Zie Veenstra 1974-1975, p. 600-602.

⁷² Vergelijk over de relatie tussen fantasie en hartstochten: Konst 1993, p. 7-20, *passim*.

⁷³ Zie over de rol van de droom in het zeventiende-eeuwse drama: Blochwitz 1908; Floom-Kirman 1974; Miles 1973; Pabst 1956; Rühle 1952; Strengholt 1980. De vele droomgezichten bij Hooft kunnen eveneens gerelateerd worden aan de invloed van Seneca's drama's. Vergelijk noot 59 bij dit hoofdstuk. **INTERNE VERWIJZING**

Dat 's lichaems rust den gheest beschutte, voor 't bespringhen
Der beelden ijsselijck, voetstappen** diep gheplant
Van 's daechs verlopen anxt*** in 't weeckelijck verstandt.

[* teugen; ** indrukken; *** angst, die men overdag gevoeld heeft]

Maar rust vindt Machtelt van Velsen niet, want zij droomt hoe Twist, Gheweldt en Bedroch, drie allegorische karakters die Hooft in zijn drama sprekend heeft ingevoerd, hun domicilie in het politiek onrustige Holland kiezen. De zojuist aangehaalde versregels lijken erop te wijzen dat hier sprake is van een subjectieve droom, omdat het toch vooral de angst en de innerlijke onrust van Machtelt van Velsen zijn die verantwoordelijk gemaakt worden voor haar nare droombeelden. In ieder geval kan men stellen dat het optreden van Twist, Gheweldt en Bedrog op symbolische wijze anticipeert op posterieure ontwikkelingen. Hun heerschappij namelijk zal met de lage moord op Floris inderdaad in Holland gevestigd worden.⁷⁴

In het vierde bedrijf vervolgens dringen zich midden in de nacht onverbiddelijk droomgezichten op aan Floris, die in een kerker op het Muiderslot gevangen zit. Berouw over zijn misdaden heeft hem mentaal volledig uit balans gebracht. Het is in deze emotioneel overspannen toestand dat hij de schim voor zich ziet van de broer van Geeraerd van Velsen, wiens dood hij eveneens op zijn geweten heeft. Floris twijfelt aan de echtheid van de spookverschijning en vraagt zich vertwijfeld af of zijn fantasie niet met hem op de loop is gegaan (*Geeraerd van Velsen*, v. 1089-1095):

Wat anxt beklemt my 't hart? Och wat is my verscheenen?
Mijn tijdt naeby? O ramp! Hoe wroecht mijn borst vol peenen!*

Heeft my de gheest gheraackt? Oft is het dat, soo flux,
Ick die bevanghen was met dronckenschap des lux,
En sluymervallich**, word gheweckt van mijn versleghen moedt;***
En mijn gheweten nu benuchtert door de teghenspoedt?
Ayme! Ick sie noch de gheest, en bloed dat wraecke raest.

[* folteringen; ** op de drempel van de slaap; *** ontstelde gemoed]

Gezien Floris' eigen woorden is er ook hier alle reden aan een subjectieve droomverschijning, aan een waanvoorstelling te denken. Ook andere tekstplaatsen wijzen in deze richting, want bij herhaling onderstreept de heerser van Holland hoezeer zijn zinnen van slag zijn (*Geeraerd van Velsen*, v. 1179-1180): 'Wat sal ick? Wacker zyn, noch slaepen can ick lyden: / Vol kammers 't waecken is, de slaep vol anxten straf.'

Anders lijkt het gesteld te zijn met de laatste droom in *Geeraerd van Velsen*, helemaal aan het einde van het vijfde bedrijf. Het heeft er alle schijn van dat Hooft deze nu juist als een objectieve droom wil zien, als een visioen dat een externe bron heeft en zijn oorsprong niet slechts in de gestoorde menselijke waarneming vindt. Het is de Rey van Aemstellandsche Jofferen die de bedoelde droom ondergaat. De Jofferen onderscheiden zich van Machtelt van Velsen en Floris vooral daarin, dat zij in veel mindere mate in de ban van hun hartstochten verkeren. Zeker zijn ook zij diep onder de indruk van de recente gebeurtenissen, maar zij worden er emotioneel niet

⁷⁴ Het tweede bedrijf van *Geeraerd van Velsen* bevat een scène die de directe tegenhanger vormt van het optreden van Twist, Gheweldt en Bedroch. In de verzen 529-604 namelijk treden Eendracht, Trouw en Onnooselheit ten tonele, en wel om hun vertrek uit de door het kwaad geregeerde wereld bekend te geven. Het is opmerkelijk dat deze eveneens allegorische personages ogenschijnlijk deel uitmaken van de voor iedereen waarneembare realiteit. In ieder geval moet men vaststellen dat Hooft zich niet nogmaals van een droom bediend heeft om de aanwezigheid van gepersonifieerde begrippen in de werkelijkheid van zijn drama aannemelijk te maken. Waarom dat zo is, bleef tot op heden onverklaard. Vergelijk in dit verband Rens 1977, p. 62-66; p. 158-163.

zo sterk door beheerst als de twee zojuist genoemde *dramatis personae* uit *Geeraerd van Velsen*. Op die manier is de Rey van Aemstellandsche Jofferen in de conceptie van Hooft duidelijk ontvankelijker voor boodschappen die klaarblijkelijk vanuit een andere dan de eigen realiteit afkomstig zijn.

De situatie in het laatste bedrijf van *Geeraerd van Velsen* is de volgende. Nadat een bode verhaald heeft hoe Floris aan zijn einde is gekomen, brengen de Jofferen hun bezorgdheid over de gang van zaken onder woorden. Vervolgens worden ze door de slaap overmand (*Geeraerd van Velsen*, v. 1476): 'D'oochscheelen worden swaer, en cracht van vaeck gedoogen.' Eenmaal onder zeil verschijnt dan voor hun geestes oog de Stroomgod van de Vecht, die Hooft net als Twist, Gheweldt en Bedroch uit het eerste bedrijf in eigen persoon aan het woord laat. Wat hij te melden heeft, is in het voorgaande reeds aan de orde geweest: de Vecht namelijk stelt de Jofferen, die plaatsvervangend voor de Hollandse bevolking staan, roem en rijkdom in het vooruitzicht. Daarmee heeft de droom van de Rey van Aemstellandsche Jofferen een duidelijk ander karakter dan de benauwde hallucinaties van bijvoorbeeld Machtelt van Velsen en Floris. Al met al gaat het om een gedetailleerde toekomstpredictie, die op min of meer zakelijke toon een concreet beeld schetst van historische processen die zich in de Nederlanden zullen voltrekken. Het is bovendien een droom die vanuit het oogpunt van de zeventiende-eeuwse toeschouwers ontegenzeggelijk 'waar' is, omdat zij uit eigen ervaring kunnen vaststellen dat de stroomgod van de Vecht gelijk gekregen heeft.

Sterk vergelijkbaar met de droom van de Rey van Aemstellandsche Jofferen is de droom van de titelheld in het vijfde bedrijf van Hooft's *Baeto*. Net als de Jofferen is hij aangeslagen door zijn treurige wederwaardigheden, maar zijn geesteskracht heeft er niet wezenlijk onder te lijden gehad.⁷⁵ Na een turbulente dag wacht hem in de nachtelijke stilte een heilzame slaap (*Baeto*, v. 1393-1395):

De wóuden zyn in slaap, daar rept nócht vee nócht wildt,
De starren stróijen vaack. Het legher* raackt in stilt.
De vórst, heel afgemat, schynt van den slaap beschoten.

[* legerplaats]

Ook de droom die de gewezen kroonpretendent bij deze gelegenheid heeft, is door Hooft als zodanig ten tonele gebracht.⁷⁶ Rycheldin, Baeto's overleden echtgenote, richt zich voor het publiek duidelijk hoorbaar tot haar man. Dat zij in dat verband net als de Vecht het welvaren van Holland voorzegt, is eveneens reeds onder de aandacht gebracht. Ook de toeschouwers van *Baeto* kunnen dus de juistheid bevestigen van een positief toekomstbeeld, zoals Rycheldin dat – zo suggereert de toneelwerkelijkheid tenminste – in een ver verleden oproept. Wat dit impliceert lijkt voor zich te spreken: in de voorstelling van Hooft is het nauwelijks denkbaar dat Baeto's historisch correcte droom louter aan zijn eigen verbeelding ontsproten zou zijn. Ook in dit geval ligt de suggestie voor de hand dat machten van buiten de zintuiglijke ervaringswereld zich met het aardse in verbinding stellen en dat er met zoveel woorden dus sprake is van een objectieve droom.

Er valt nog een overeenkomst in het oog wanneer men de droom van de Rey van Aemstellandsche Jofferen en die van Baeto met elkaar vergelijkt. Zoals namelijk de Jofferen zich gesterkt weten door de prognosticatie van de Vecht, zo ook wordt Baeto door de verschijning van Rycheldin een onloochenbare gemoedsrust deelachtig. Haar woorden zijn voor hem orakeltaal (*Baeto*, v. 1467-1470):

Wilt, óren, dit geluidt bemuuren*; en doet stremmen**

⁷⁵ Zie hfst. I.4, p. ... **INTERNE VERWIJZING**

⁷⁶ De droom van Baeto moet gezien worden als een directe imitatio van de droomverschijning van Creusa aan Aeneas (Vergilius 1989, p. 38-39). Vergelijk Veenstra in Hooft 1980, p. 139-141.

Zó styf als diamant de góddelycke stemmen;
En nagheltze' in myn' borst: op dat ick, met haar kracht,
In spoedt en teghenspoedt, gewapent hóuw' 't gedacht.

[* insluiten; ** stollen]

Baeto's reactie op zijn droom staat in schril contrast tot het effect dat bijvoorbeeld de angstvisioenen en fantasmata bij Floris teweegbrengen. De laatste, die zich *sowieso* van meet af aan over-geëmotioneerd toonde, heeft zichzelf na zijn droom op generlei wijze meer in de hand. Hij schreeuwt en brult, hij is de wanhoop nabij en de heer van het Muiderslot moet er zelfs in eigen persoon aan te pas komen om hem te kalmeren. Op die manier wordt eens te meer duidelijk dat een subjectieve droom meestal weinig goeds brengt, terwijl een droom die van bovennatuurlijke origine is veelal óók psychisch-therapeutische voordelen te bieden heeft.

Het zijn de vele toekomstverkenningen die Hoofts *Geeraerd van Velsen* en *Baeto* een eigen karakter verlenen ten opzichte van zijn eerdere drama's. Vanzelfsprekend leveren de geestverschijningen en droomgezichten spannende taferelen op, maar belangrijker is misschien nog wel dat zij er uiteindelijk geen twijfel over laten bestaan, dat de historische handeling die op het toneel te zien is, op een logische, ja onvermijdelijke wijze met het weefsel van Gods wereldplan vervlochten is.

5 Conclusie

Verleden, heden en toekomst vormen een logisch samenhangend geheel – dát is misschien wel de belangrijkste gevolgtrekking die *Geeraerd van Velsen* en *Baeto* over het menselijke bestaan toelaten. Ogenschijnlijk op zichzelf staande gebeurtenissen vormen in werkelijkheid causale patronen en dienen uiteindelijk slechts één oogmerk, namelijk de verwezenlijking van Gods geheime bedoelingen met de wereld. Zijn Voorzienigheid heeft die geformuleerd nog voordat de loop der dingen een aanvang nam en Hooft introduceert in dat verband het begrip Noodlot. Deze term zoekt men tevergeefs bij zijn beide vakbroeders uit De Eglentier en hij komt evenmin in *Achilles en Polyxena*, *Theseus en Ariadne* en *Granida* voor. Het Noodlot behelst in de uitleg van Hooft het feitelijke heilsplan van de *Providentia Dei* en staat in die hoedanigheid garant voor de tenuitvoerlegging van Gods wilsbeschikkingen. De Noodlotsconceptie van Hooft komt dicht in de buurt van Lipsius' *Fatum Verum*, dat als zodanig weer teruggaat op Boethius' *De consolatione philosophiae*. Gezien de allesomvattende autoriteit van het door God ingestelde Noodlot kan er zich in het universum niets voordoen dat zich aan het finaal gestructureerde programma van de Voorzienigheid onttrekt. Alles heeft met andere woorden een diepere zin, al is het de mens vaak niet gegeven die te doorzien. Hem rest weinig anders dan te berusten in hetgeen hem overkomt en vertrouwen te stellen in Gods barmhartigheid. Dat hij dat niet tevergeefs zal doen, illustreert op niet mis te verstane wijze het handelingsverloop van *Geeraerd van Velsen* en *Baeto*. Het leed namelijk dat de protagonisten te verduren hebben, krijgt zijn werkelijke betekenis in het perspectief van latere ontwikkelingen, die zagezegd mogelijk gemaakt zijn door de treurige wederwaardigheden van bijvoorbeeld Machtelt van Velsen of het onschuldige lijden van Baeto. Meer in het bijzonder hebben zij in de optiek van Hooft – en dat is een voorstelling die zijn toeschouwers zeker aangesproken zal hebben – de weg geëffend voor de rijkdom en het welvaren van de zeventiende-eeuwse Republiek der Verenigde Nederlanden.